

Veczkó József

A GYERMEK ÉS KÖRNYEZETE VÁRKONYI (HILDEBRAND) DEZSŐ NEVELÉSLÉLEKTANI MŰVEIBEN

A címben megjelölt téma nagy terjedelmére való tekintettel azt a megoldást választottuk, hogy hat fontosabbnak ítélt gondolatkört emeltünk ki Várkonyi (Hildebrand) Dezső munkásságából, lemondva a teljesség igényéről.

Várkonyi egyetemessége és európaisága

Várkonyi professzor felfogás-rendszerét eredményesen legcélszerűbb úgy vizsgálni, ha megkeressük azokat a fontosabb rendező elveket, amelyek meghatározták tudományépítkező tevékenységét. A gyermek környezetéről vallott nézeteit és neveléslélektani álláspontját megérteni csak oly módon lehet, ha elemzési szempontjainkban a szűken vett szakmaiságot, a pszichológiai kompetenciát kitágítjuk. Várkonyi szaktudósi képéhez, gondolkodásához szervesen hozzátartozik, hogy a pszichológia és a pedagógia kérdéseit is az egyetemes, és benne az európai kultúra értékeit figyelembe véve elemzi és összegezi. Ez a látásmódja tette őt alkalmassá arra, hogy a XIX. század második és a XX. század első évtizedeiben létrejött sokféle pszichológiai irányzatból, felfogásból azokat építse be saját rendszerébe, amelyek kibírták az egyetemes és az európai kultúra értékelő kritikáját is. Ebből az értéktartó magatartásból következett, hogy soha sem csatlakozott olyan divatossá váló pszichológiai áramlatokhoz, amelyeknek elvi alapjait, tényleges tartalmát az adott kultúra szintjén nem látta igazoltnak. Csak azt támogatta és fogadta el a pszichológiában is, ami beilleszthető volt az emberi kultúra értékei közé. Ugyanakkor nem volt egyetlen jelentős pszichológiai irányzat sem a világon, amelyet átne szűrt volna saját európai igényű szellemiségén. A különböző irányzatok által feltárt ismeretek, tényanyagok közül mindazt felhasználta, integrálta, amelyek hozzákapcsolhatók voltak szaktudománya és egyben a kultúra értékeihez.

Rendelkezett azzal az átfogó és rendszerező képességgel, továbbá azzal a következetességgel, hogy minden információt, lélektani felfogást európaisága rendező elvén átvilágítson, átszűrjön, és így építse fel saját elméleti rendszerét.

Várkonyi professzor azonban nem valamilyen specifikus pszichológiai irányzat megalapítója. Nem keres kiemelkedő világhírt hozó újításokat. Az ő egyetemessége tehát nem azt jelenti számunkra, hogy az emberiség kultúráját, amelyet átfogni képes volt, eszközként használta fel egy hazai egyetemes igényű pszichológia megalapozásában.

Elméletteremtő tevékenysége és gyakorlati orientációja

Várkonyi professzor abban a történelmi korszakban élt és dolgozott, amikor az egyes pszichológiai irányzatok tanulságait, hasznosítható eredményeit össze lehetett vetni a különböző, elsősorban természettudományos indíttatású mérési technikák hasznosságával. Világosan látta, hogy általános szabályszerűségek csak több tudományág együttműködésével állapíthatók meg.

Összegez, integráló, elméletteremtő képességének köszönhetjük az első korszerűnek nevezhető neveléslélektant: "Bevezetés a neveléslélektanba" címmel (1937). E munkájában világosan meghatározza a neveléslélektan tárgyát, feladatait, módszereit és fontosabb tárgyköreit. Több munkájában egyetértően hivatkozott Busemann-ra, hogy a neveléslélektan-nak nem elegendő az általánoslélektani, a fejlődés- vagy a differenciális lélektani fogalmakat alkalomszerűen segítségül hívni. Szerinte a neveléslélektannak magát "a nevelés-folyamatnak lélektanát" köteles bemutatni. Úgy látja, hogy a neveléslélektan a "lélektani elvek, szempontok érvényesülését jelenti" a nevelés folyamatában. Tehát meg kell keresni a specifikus szabályszerűségeket, hogy eredményes szellemi eszközzé válhasson mindazok számára, akik a mindennapi gyakorlatban azt alkalmazni kívánják.

Várkonyi úgy integrált, hogy munkáiból egyetlen lélektan-irányzatot sem zárt ki, hanem törekedett az egyes felfogások, rendszerek "egybefogására". Munkáiban saját álláspontja mellett ismerteti az övétől eltérő nézeteket, és kritikai észrevételeket tesz. Neveléslélektani rendszerének leírásakor kötelességének tartja tájékoztatni az olvasót a viselkedéslélektan, a pszichoanalízis, a szellemtudományi lélektan álláspontjáról. Azt is közli, hogy az egyes irányzatokból mit vett át a saját rendszerébe és mit utasít el. Várkonyi professzor szerényen azt írja magáról, hogy ő összegez, szerintünk a XVIII., a XIX. és a XX. század első évtizedeiben felhalmozódott pszichológiai ismereteket saját kutatásaival kiegészítve elméleti rendszerre integrálja.

Elméletteremtő tevékenységében ügyel arra, hogy témájához mikor állnak rendelkezésére az absztrakcióra alkalmas tények, vizsgálati bizonyítékok, és mikor folyamodhat csupán a leírás módszeréhez. Neveléslélektanához éppen az előbbi megfontolásokból töldotta a bevezető és a leíró fogalmakat.

Várkonyi professzor nevelői elhivatottságával magyarázható, hogy elméletteremtő tevékenysége során mindig figyelt a nevelési helyzetekben, szituációkban, körülményrendszerekben történő hasznosíthatóságra. Éppen ezért elméleti rendszerét egyrészt a nevelési gyakorlatra orientáltan alakította, másrészt alávetette a gyakorlat próbáinak és kritikájának. Ugyanakkor publikációiban világosan megkülönböztethetők a szaktudományi ismeretek tartalmát és azok rendszerét fejlesztő írások, amelyek a speciális szakértőknek és a kultúra legkiválóbb képviselőinek szóltak megméréstetés céljából. Várkonyi tehát tudományteremtő tevékenységével egyidőben is-

kolateremtő, kisugárzó, a tudományos közéletet szervező és alakítóként is közreműködött. Az ilyen jellegű írásai elsősorban a Magyar Pszichológiai Szemlében, és a szegedi Acta-ban jelentek meg.

Az említett tudományteremtő és a tudományos közélet működését szervező tevékenységén kívül egész életén keresztül foglalkoztatta a pszichológiai ismeretek népszerűsítése. Ezen utóbbi állításunkat igazolja a "Nemzetnevelők Könyvtára" sorozatban ennek a "Gyermek- és ifjúság tanulmány" című alsorozatában (A gyermek környezete. A lelki élet zavarai. A gyermek és környezete), továbbá a "Pedagógiai szakkönyvek" sorozatban megjelent kötetsi (Pl. Bevezetés a lélektanba). Tevékenységét szemléletformálónak tekintjük, küldetésnek tartotta, hogy az iskolai nevelők figyelmét ráirányítsa a pszichológia legújabb eredményire. Ezt igazolja "A cselekvés iskolája" című folyóiratban megjelent 12 közleménye is (1934-1937 évf.).

Gyermek- és személyiségközpontú szemlélet vezérli

A századforduló előtti és utáni évtizedek legnagyobb hatású pszichológiai áramlata a gyermektanulmányi mozgalom volt. Jelszavukon kívül, hogy a XX. század legyen a gyermek felszabadításának évszázada, megszülettek az első lélektani laboratóriumok. (Wundt lipcsei, Ranschburg hazai). A gyermeki lélekre vonatkozó megfigyelések, leírások és kísérleti vizsgálatok nyomán pedig önálló gyermeklélektani könyvek láttak napvilágot. Várkonyi tevékenyen részt is vesz mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásokban, sőt a mozgalom küzdelmeiben is. A századforduló utáni években - a haladó szellemű értelmiségiek körében - egyre világosabbá vált, hogy mind a családi, mind az iskolai nevelés központi személye a gyermek. Míg a gyermektanulmányozók a gyermek lelkének (lelki jelenségeinek, teljesítményeinek, viselkedésének) feltárását, személyének tiszteletben tartását állították vizsgálódásuk középpontjába, (jelszavuk: ismerni a gyermek lelkét), addig Várkonyi a szempontokat kiegészítette a fejlesztés gondolatával. Ezzel elhárítja a csak spontán hatások, és a belső éreésre vonatkozó felfogások egyoldalúságainak veszélyeit. E felismerésnek nagy jelentősége van Várkonyi gyermeklélektani munkásságában, éppen ezért tevékenysége fokozatosan eltolódik a fejlesztés, a neveléslélektan irányába. Átvesszi a gyermektanulmányozóknak és a reformpedagógusoknak azt a gondolatát, hogy a gyermek fejlesztése, teljesítményének fokozása, csak nagyobb aktivizálással lehetséges.

Az is világossá vált számára, hogy a gyermeki lélek egyes területeinek, funkcióinak, tevékenységének elszigetelt mérése legtöbbször hibás eredményekhez, következtetésekhez vezet. A gyermeki lélek nem az egyes funkciók összessége csupán, hanem egységes egész személyiségrendszerként működik. Neveléslélektanának alapgondolata, hogy a külső hatások

megszervezésével megteremthetjük a gyermek lelki fejlődésének feltételeit, de a saját belső önfejlesztését mindenkinek magának kell elvégeznie. E nézettel Várkonyi megteremtette a ma számára is korszerű neveléslélektani felfogást. Ezzel az állásponttal azt is világossá tette, hogy a gyermek maga is felelős (bizonyos határokon belül) saját személyiségének fejlődéséért. E megfogalmazással elhatárolta magát a szélsőséges irányzatok képviselőitől.

A gyermeki lélek (személyiséggé) fejlesztésének feltételeiről

"A gyermek környezete" című könyvének bevezetőjében (3.o.) így ír: "Az egyes ember életsorsának magyarázatában és megítélésében mind a közfelfogás, mind pedig a tudomány két értelmező szempontot szokott követni. Az egyik felfogás az egyén életének alakulását, annak drámáját, sikerét és sikertelenségeit túlnyomó részben, ha nem teljesen, a körülményekre, a környezetre kívánja áthárítani, s mintegy ezeket teszi felelőssé az egyéniség sorsának jobbra vagy balrafordulásáért. A másik oldal nézete az emberi sorsot az átöröklött és veleszületett tényezők rovására írja; e nézet szerint az átöröklött és veleszületett képességek, lehetőségek, hajlamok, felkészültségek (dispozíciók) és együttesen: az egyéni alkat (konstitúció) dönti el sorsunkat,...". A továbbiakban leírja, hogy e nézetek nagy ritkán jelennek meg szélsőséges formájukban, a tisztánlátás, a tudományos igényesség mégis arra készíti, hogy szembenézzen, vitatkozzon e felfogásokkal. Megemlíti, hogy sokak számára "a kettő együttes hatás felfogás is elfogadható" kompromisszum. Kissé zavaró, hogy a lelki képességeken Várkonyi öröklött tulajdonságokat ért. Mai felfogásunk szerint öröklött adottságokról beszélünk, amelyek a környezet hatásai révén válnak, fejlődnek képességgé. Várkonyi a későbbiek során már mai felfogásunk szerint értelmezi a lelki képességet.

A személyiségfejlődés három alapvető feltételét említi: öröklött adottságok, környezet és nevelés. Az öröklött adottságokat mint merev biológiai programokat nem fogadja el, ezért bevezeti a lelki felkészültség fogalmát, amely szerint az öröklés a fejlődés irányát határozza meg, csak akkor manifesztálódik (pl. a zenei adottság) ha a környezetből megfelelő hatások érik. Elutasítja az "üres lap" (tabula rasa) elméletét is. Kora genetikai tudományát is segítségül hívja, gondolkodásától a természettudományos felfogás sem idegen, sőt bizonyított tényeit előítélet nélkül elfogadja, illetve felhasználja. Így ír: "A lelki felkészültségek inkább csak az irányt mutatják, amerre a személy fejlődése megindul, inkább csak azokat a lelki előfeltételeket jelentik, amelyeket a környezet betölt, de nem jelentik a fejlődés merev megkötöttségét." ¹ Tovább így folytatja: "...nagy rész

1 Várkonyi Hildebrand: A gyermek és környezete. Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1944. 20. o.

a környezet hatásai alatt alakulnak és érlelődnek a lelki felkészültségek valóságos képességekké és tehetségekké".²

Fontosnak tartja a környezet természettudományos felfogását értelmezni. Két sajátosságot emel ki:

"a) az élettani környezet mindig egységes egész, melynek a következők a résztényezői: az élőlény fizikai települési helye, a talaj, az éghajlat, a hő, a fény, a víz, más élőknél a szomszédsága, és együttese;

b) a természettudományi környezet szigorú oksági viszony alakjában, tehát törvényszerűen hat az élőlényekre..."

Ugyanílyan részletességgel vizsgálja a környezet társadalomtudományi fogalmát. "A társadalomtudomány rámutatott arra, hogy az egyes ember igazi környezete a többi ember, az emberiség, a nemzet, a társadalom, a törzs, a család".⁴ Fontosnak tartja kiemelni a műveltség, a kultúra, a szellemi környezet jelentőségét. Várkonyi professzor felismeri a kultúra személyiségfejlesztő szerepét.

A környezet pszichikus tükrözését, az énbén megjelenő képét a másodlagos képzetek alakítják. Tapasztalatokra, megfigyelésekre, kísérletekre támaszkodva bizonyítja a harmonikus családi milió személyiségfejlesztő szerepét. Kiemeli a személyes kötődés, a tartós személyes kapcsolat jelentőségét.

Vizsgálja a megfelelő (normális) és a rendellenes (abnormis) környezetet és ezek hatását a pszichikumra. Ezzel összefüggésben tárgyalja a lelki élet zavarainak kialakulását és megjelenési formáit.

Külön-külön részletesen elemzi a falusi, a városi, a munkás, a proletár gyermek környezetének jellemzőit és azok hatását a személyiség fejlődésére. A rendellenes környezet hatásai közül kiemeli a fogyatékos, az ideges, a hisztériás, a kóros, a züllött és a bűnöző gyermek személyiségzavarait. A környezeti típusok közül élethűen mutatja be a szegénység, a nyomor, a nélkülözés veszélyének kitett gyermek helyzetét. "A nyomor és a nélkülözések sokszor valóságos idegességi állapotokra (nyomor-neurózisokra) vezetnek. Ennek tünetei: a reménytelenség és elkeseredett vagy komor hangulat, a férfiaknál az önérték letörése (koldulás), a családi élet elhanyagolása, céltalan keresés és pénz utáni járás, a nőknél tompa bejenyugvás, korai megöregedés, a családi élet elhidegülése".

Neveléslélektan a személyiségfejlesztés szolgálatában

A neveléslélektan szerint annyit ér, amilyen mértékben szolgálja tudja a gyermek fejlesztését. Elfogadja alapelveként, hogy mindenféle nevelési helyzet, aktus, szituáció

2. Várkonyi Hildebrand: A gyermek és környezete. 20. o.

3. u.o. 22. o.

4. u.o. 23. o.

5. u.o. 163. o.

megoldásához a tanuló megismerésére van szükség. Részlete- sen tárgyalja a megismerés módszereit és technikáit, kitér a személyi lapok szerkesztésére, ismerteti a kísérlet szerepét és az egyes tesztformákat. Nagy reményeket fűzött a pszichotechnikai eljárásokhoz, jelentős előrelépésnek tar- totta Piaget klinikai módszerét. Az iskola megújításában nélkülözhetetlennek tartotta a pedagógiai kísérletezést. Ez- zel összefüggésben megfigyelhető, hogy a tesztmódszerek sze- repét a pedagógiai munkában túlbecsüli. Így ír: "A teszt- vizsgálatok nemcsak megengedhetők, hanem egyúttal a nevelés és oktatás legjobb segédeszközeinek bizonyultak".

A nevelés leglényegesebb mozzanatának, tengelyének a fejlesztő lelki ráhatást, a kibontakozás segítését, az érté- kek felé történő alakítást és gondozást tartotta. Hangsú- lyozta, hogy a ráhatásnak mindig "lelki-személyinek" kell lennie.

A nevelőhatások közül kiemeli a példaadást, mondván, hogy a gyermek mintakövető lény, és ismereteink továbbá vi- selkedésformáink többségét szociális tanulás útján sajátít- juk el. Lényegesen tartja a gyermek tevékenykedtetését, fe- ladatok végeztetését.

A nevelőhatásban a nevelőnek kulcsszerepet szán. "A ne- velő lélektana" című fejezetben összefoglalja a neveléstör- ténetben feltárt, deduktív-empirikus, és empirikus módon összegezett fontosabb nevelői tulajdonságokat: a fejlesztés és segítség képessége, a gyermeki lélek megismerésére és meg- értésére való törekvés, jó közlőképesség, imponáló tudás és magas szintű erkölcsiség. Néhány konzervatív vonás is meghú- zódik a téma tárgyalása során, pl. a nevelővel szemben tá- masztott felsőbbség gondolata.

A neveléslélektanról vallott rendszerében nem különült el az oktatáslélektan. J. Cohn-ra hivatkozva a nevelőhatáso- kat az alábbi módon csoportosítja: I. Közvetlen ráhatások, amelyek lehetnek aktívak (pl. tanítás), reaktívak (pl. a ta- nuló támogatása és ellenhatások). II. Közvetett ráhatások vagy 1. a nevelő személyiségéből erednek; a) példaadás b) "melegség", "hidegség", vagy pedig 2. a környezet egyéb ré- szeiből erednek: a) alakítás (aktív), b) kívánságok teljesí- tése, vagy távoltartás (reaktív hatásmódok).

Az oktatásban nem a formális fokozatokat tartotta lénye- gesnek, hanem az oktatási folyamatot tanulásnak fogta fel. Ma sem fogalmazhatjuk meg korszerűbben, hogy a tanítás lé- nyege a tanár és a tanuló együttes tanulása. Sok vonatkozás- ban az amerikai pszichológusok álláspontját teszi magáévá; tág értelemben tanulásnak tekint mindenféle tapasztalatszer- zést, amely kapcsolatba kerül az egyén érzésével és a sze- mélyben testi-lelki változást eredményez. Szűk értelemben "tanuláson azt a folyamatot kell érteni, mikor a növendék valamely ismeretanyagot (kézséget, ügyességet) sajátít el,

-
6. Várkonyi Hildebrand: Bevezetés a neveléslélektanba. Peda- gógiai Szakkönyvek. Országos Középiskolai Tanáregyesület. Budapest, 1937. 23. o.

vagy végül mikor a nöwendék szellemiségének ún. "alaki" gyarapodásáról van szó".

A tanítás-tanulás folyamatában kiemelte a tapasztalatszerzés és feldolgozás elvét. Az angol learning szóból indul ki, amelyik a tapasztalatszerzésben és tanulásban elsősorban az érzéki benyomásokat és azok feldolgozását tartja fontosnak (az érzékek és az idegrendszer egységes és helyes működése szükséges). Hangsúlyozza, hogy minden benyomást bizonyos értelmezés követ, ez pedig már feldolgozást jelent.

A lelki élet zavarainak összefoglalása

A téma vizsgálatakor a lelki egészség értelmezéséből indul ki. Úgy ítéli meg, hogy a lelki zavart csak úgy lehet megérteni, ha vizsgáljuk a személyiség "rendes", harmonikus vonásait. "A normális, rendes jelenségeknek körébe tartoznak a gyermekeknek és fiataloknak mindazok a jellegzetességei, amelyeket a gyermeklélektan és az ifjúkor általános lélektan leír, ezek a feltüntetett életkornak típusos, jellegzetes sajátosságai. A gyermeknek, serdülőnek és ifjúnak közös típusain belül megkülönböztethetjük azonban még az egyes személyek egyéni vonásait is ... Ezáltal nyernek az egyes gyermekek nemcsak egyediséget, hanem egyéniséget is". Az életkori sajátosságoktól történő eltérést rendellenesnek (a-normális, abnormális), különösségnek, gyermekhibának, lelki zavarnak nevezi. Különösségnek tartja azokat a gyermekeket, akik "a rendes lelki életnek a "szélén" helyezkednek el, ott, ahol a rendes lelki világ végződik", pl. feltűnően nyomott vagy emelkedett lelki hangulat, vagy a szokottnál erősebb sugalmazhatóság (szuggesztibilitás).

A gyermekhibák megjelöléssel vitatkozik, főleg a pontosabb körülhatárolást sürgeti. Ismerteti egy német szerző rendszerességét: első csoportba az érzés és akarás hibáit sorolja, ilyen a szomorúság, az érzékenység, a szeszélyesség, a féltékenység. Második csoportba az én-érzés felfokozódása tartozik, ilyen a túlságos mozgás és tevékenység, a büszkeség, az önféjűség, a dac, a hiúság, a hangos és tolakodó viselkedés. A harmadik csoportban az érzelmi élet fogatkozásait sorolja fel, ilyenek a nemtörődömség (indolencia), érzélgősség, káröröm. Más jellegű gyermekhibák: a) a képzelet és gondolkodás gátlásaiból származók: butaság, szórakozottság, felületesség, gondolkodásbeli lustaság, b) a fokozott gondolati és képzeletbeli tevékenység pl. a koraérettség, nagy képzelőerő, kicsinyesség, c) az akarás és cselekvés körébe tartozó hibák egy része idegrendszeri és izomrendszerbeli gyengeségre vezethető vissza pl. nyugtalanság,

7. Várkonyi Hildebrand: Bevezetés a neveléslélektanba. Pedagógiai Szakkönyvek. Országos Középiskolai Tanáregyesület. Bp. 1937. 36. o.
8. Várkonyi Hildebrand: A lelkiélet zavarai. Az Országos Köznevelési Tanács, Budapest. 1943. 9. o.

ügyetlenség, szűgleteesség, d) az önzésen alapulók közé tartoznak a mindent megkívánók, a gyűjtő szenvedélyűk rendelkezők, a csalásra, lopásra hajlók, e) az ösztönös szenvedélyekből fakadók pl. az elzártsá érzések fogyasztóosságáiból származók pl. gonoszság, kegyetlenség, romboló kedv, düh, harag.

Várkonyi professzor "A lelkiélet zavarai" című könyvében eltekint a különböző elméleti rendszerek követésétől, azt a célt tűzi ki, hogy a leggyakrabban előforduló lelki zavarokat mutassa be és egyben keressék a rendezés lehetőségeit. Részletesebben vizsgálja a kezesség, a lopás, a zsűlöttőség, az ideges, a hisztériás, a serdülőkorú védekezési formákat, a kóros, beteg lelkiállapotokat, és a fiataloknál öngyilkosságokat. Nagycbb hangsúlyt fordított az egyes fogalmak tisztázására, a jelenségek leírására, kevesebbet foglalkozott a lelki zavarok korrigálásának módszereivel.

Várkonyi professzor ésszefoglalásra, integrálásra irányuló tevékenységével elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai pszichológiában. Szaktudományát egyetemes és európai szinten művelte. Múltó arra, hogy a korozóó gyermek- és neveléslélektan hazai megteremtőjeként tisztoljuk őt.

Irodalom

- Várkonyi Hildebrand: A lélektan mai állása. Atheneum, 1928. I. 1-2. szám.
- Várkonyi Hildebrand: A lélektan mai állása. Atheneum, 1928. II.
- Várkonyi Hildebrand: A fejlődéslélektani rendszerről. Magyar Pszichológiai Szemle, 1934. 3-4. szám.
- Várkonyi Hildebrand: A gyermekkor lélektana. I-II. Szeged, 1938. III. 1940.
- Várkonyi Hildebrand: A hangulat problémája a lélektanban. Magyar Pszichológiai Szemle, 1941. 1-2. szám.
- Várkonyi Hildebrand: A gyermek testi és lelki fejlődése. Országos Közoktatási Tanács, Bp. 1942.
- Várkonyi Hildebrand: A lelkiélet zavarai. Országos Közoktatási Tanács, Bp. 1943.
- Várkonyi Hildebrand: A gyermek és környezete. Országos Közoktatási Tanács, Bp. 1944.
- Várkonyi Hildebrand: Az ösztönök kérdése. Magyar Pszichológiai Szemle, 1947. 1-2. szám.
- Várkonyi Hildebrand: A csalákvéslélektan vezető gondolatai. Magyar Pszichológiai Szemle, 1947. 3-4. szám.
- Várkonyi Hildebrand Bevező: Makarenko: Válogatott pedagógiai tanulmányok. Előszó. Bp. 1948. Új Magyar Könyvek.